

प्रकरण पहिले

संशोधन समस्या

१.१ प्रास्ताविक

आपल्या देशासमोर अनेक आव्हाने आहेत. त्यापैकी निरक्षरता, स्त्रियांचा दर्जा, सांप्रदायिकता, जातीयता आणि प्रादेशिकता ही प्रमुख आव्हाने आहेत. या आव्हानांशी सामना करून त्यावर मात केली पाहिजे.

शिक्षणापासून मिळणारे फायदे निरक्षर माणसांना मिळत नाहीत. भारतात निरक्षरता हे एक प्रचंड आव्हान आहे.

निरक्षरतेचे स्वरूप

सन १९५१ साली आपल्या देशात फक्त अठरा टक्के लोक साक्षर होते. साक्षरतेचे प्रमाण १९६१ साली २८ टक्के, १९७१ मध्ये ३४ टक्के तर १९८१ मध्ये ४३ टक्के साक्षर होते. १९९१ च्या जनगणनेनुसार साक्षरतेचे प्रमाण ५२.९१ टक्के होते. ६४ टक्के पुरुष आणि ३९ टक्के स्त्रिया साक्षर होत्या यावरून निरक्षरतेच्या समस्येचे गंभीर लक्षात येते.

सन १९९१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रात एकूण साक्षरतेचे प्रमाण ६३ टक्के होते. ७५ टक्के पुरुष तर ५१ टक्के स्त्रिया साक्षर होत्या. भारताची लोकसंख्या वेगाने वाढत आहे त्याबरोबरच विविध उपायामुळे निरक्षरतेचे प्रमाण कमी होत आहे. तथापि वाढणा-या लोकसंख्येमुळे निरक्षरांची एकूण संख्या बरीच मोठी आहे.

"युनेस्को" या आंतरराष्ट्रीय संघटनेच्या १९७८ साली प्रकाशित झालेल्या अहवालात असे म्हटले आहे की, एकवीसाव्या शतकाच्या उंबरठ्यावर विसाव्या शतकाने त्याच्या पाठीशी शंभर कोटी निरक्षरांचे ओझे लादून दिलेले असेल, आणि याच सुमारास आपल्या भारतात जवळपास पन्नास कोटी लोक निरक्षर असतील. निरक्षरतेची ही समस्या फारच भयावह आहे. हा आपल्या समाजावरील कलंक आहे. हा कलंक पुसून टाकण्यासाठी "साक्षरता प्रसार" ही काळाची राष्ट्रीय गरज आहे. "

"निरक्षरता आणि दारिद्र्य" या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. समाजातील निरक्षरच नेहमी दरिद्री, शोषित, पीडित, उपेक्षित असतात म्हणून लेनिन म्हणत असे. "निरक्षर व अज्ञानी लोकांना राजकारण व सत्तेच्या बाहेर ठेवले जाते." सामाजिक समतेचे कट्टर पुरस्कर्ते व निरक्षरांचे कैवारी म. ज्योतिबा पुले म्हणत असत - "विद्येविना मती गेली, मतिविना नीति गेली, नीतिविना गती गेली, गतिविना वित्त गेले, वित्तविना शुद्र खले". इतके सारे अनर्थ एका अविद्येने केले । यासाठीच साक्षरतेची गरज आहे. सामाजिक विषमतेविस्थितीची लढाई साक्षरता आंदोलनाशिवाय जिंकताच येणार नाही. साक्षरता चव्वळ ही व्यक्तित्वाच्या विकासातील कायमचा महत्त्वपूर्ण साक्षीदार आहे.

आपल्या देशात १९८६ साली "राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण" जाहीर झाले. त्यात संपूर्ण देशाने निरक्षरतेचे समूळ उच्चाटन केले पाहिजे असे म्हटले आहे. पंधरा ते पस्तीस वयोगटातील निरक्षरांना साक्षर करण्यासाठी कटिबद्ध झाले पाहिजे म्हणून सन १९८८ साली केंद्र शासनाने "राष्ट्रीय प्रौढ शिक्षण मिशनची" स्थापना केली आणि देशाच्या विविध

भागात संपूर्ण साक्षरता अभियान सुरु करण्यात आले. या अभियानात "जिल्हा" हा घटक मानण्यात आला आहे. या अभियानाच्या यशस्वीतेसाठी जिल्हा, तालुका व गाव पातळीवर समित्यांची स्थापना करण्यात आली. या साक्षरता समित्यांमध्ये त्या त्या स्तरावरील लोकप्रतिनिधी, प्रशासकीय अधिकारी, शिक्षक व प्राध्यापक, पत्रकार समाजसेवी संघटना व महिला मंडळ यांचा समावेश केलेला आहे.

साक्षरता अभियानांतर्गत सोलापूर शहरात आज सर्वत्र साक्षरतेचे वारे वाहात आहे. पंधरा ते पस्तीस या वयोगटातील निरक्षरांना साक्षर करण्यासाठी शिक्षक, स्वयंसेवी संघटना, आठवी नववीतील मुले आणि निवृत्त व्यक्ति उभे राहात आहेत. केवळ सोलापूर शहरात निरक्षरांची संख्या ४०,००० आहे. त्यात ३०,००० स्त्रिया आहेत. निरक्षरांना शासनातर्फे पाटी, पेन्सिल, पुस्तके दिली आहेत. निरक्षरांना शिकविण्यासाठी छोटेसे प्रशिक्षण दिलेले आहे. शहर साक्षरता अभियानाच्या वतीने वातावरण निर्मिती, जनजागृतीसाठी कलाजथ्या सारखे कार्यक्रम राबवून जनजागृती करून त्याला चळवळीचे स्वरूप दिले गेले.

१.२ संशोधन अभ्यासाची गरज

आपला देश १९४७ साली स्वतंत्र झाला. त्यापूर्वी आपण गुलाम होतो. आपली राजकीय गुलामगिरी संपली. परंतु ब्रिटिशांच्या राजवटीत आपला देश दरिद्री झाला. कोट्यावधी लोक निरक्षर व अडाणी राहिले, रुटी, अंधश्रद्धा व जातीजाती मधील भांडणामुळे शेती, उद्योगधंदे आरोग्य, पाणी पुरवठा, दळणवळण, परिसराचे रक्षण ह्या लोकांच्या हिताच्या सर्व बाबींकडे दुर्लक्ष झाले.

स्वातंत्र्यानंतर आपण हे सर्व दुरुस्त करायचे ठरविले. नवी लोकशाही पध्दतीची राज्यघटना तयार केली. स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव सर्वांना सारखा न्याय आणि प्रत्येक व्यक्तीला सारखा मोठेपणा ही तत्त्वे आपल्या राज्यघटनेत आहेत. लोकशाही सांभाळण्यासाठी शिक्षणाची आणि साक्षरतेची मदत प्रत्येक व्यक्तीला घ्यावी लागते हे आपण मान्य केले आहे तरी देखील आपल्या देशात निरक्षरांची संख्या खूप मोठी आहे. शिक्षण घेणे हा आपल्या देशातील प्रत्येक नागरिकाचा हक्क आहे. हा हक्क निरक्षरांना मिळवून दिला पाहिजे. शिक्षिल्या लहान-थोरांनी त्यासाठी नेटाने प्रयत्न केले पाहिजेत.

जगातील लहान मोठ्या देशांनी निरक्षरता ऋट करून आपआपल्या देशात प्रचंड क्रांती केली आहे. अविरत प्रयत्न आणि योग्य नियोजन ही त्यांच्या यशाची मुख्य कारणे आहेत. येथेही साक्षरता हे सर्वांमिण प्रमतीचे साधन म्हणून प्रयत्न करण्यात आलेले आहे . भारतालाही आता प्रौढ शिक्षण मोहिमेच्याद्वारे प्रचंड परिवर्तन घडवून आणावयाचे आहे. भारतातील लोकशाहीचे भवितव्य या मोहिमेच्या यशाशी निगडित आहे हे लक्षात ठेवून एक अखंड शांततामय क्रांतीला प्रारंभ केलेला आहे. जागृत लोकशक्ती आणि स्वावलंबी आत्मनिर्भर व्यक्ती हा लोकशाहीचा पहिला आणि अखेरचा आधार आहे.

सन १९९१ च्या जनगणनेनुसार भारताची लोकसंख्या ८४.३९ कोटी असून देशातील साक्षरतेचे प्रमाण ५२.११ टक्के इतके आहे. राहिलेले सर्व निरक्षर आहेत, त्यात स्त्रियांच्या निरक्षरतेचे प्रमाण पुढ्यापेक्षा जास्त आहे ही चिंताजनक बाब आहे. सन १९७८ पासून केंद्र सरकारने प्रौढ साक्षरता

कार्यक्रम हाती घेतला असून तो सहा प्रकल्पांच्या स्वस्थात अस्तित्वात होता व या प्रकल्पांच्या सहाय्याने पूर्ण साक्षरता गाठण्याचे लक्ष ठेवण्यात आले होते.

- १] कार्यात्मक साक्षरता प्रकल्प.
- २] राज्य प्रौढ शिक्षण कार्यक्रम.
- ३] स्वयंसेवी संस्थामार्फत साक्षरता.
- ४] विद्यार्थी व युवक संघाच्यामार्फत साक्षरता.
- ५] श्रमिक विद्यापीठामार्फत साक्षरता.
- ६] प्रौढ स्त्रियांसाठी कार्यात्मक साक्षरता कार्यक्रम.

वरील सर्व प्रकल्पांचा समावेश पंचवार्षिक योजनेत केला होता व त्यावर मोठा खर्च केला गेला. परंतु संपूर्ण साक्षरता गाठण्यात अपयश आले म्हणून सन १९८६ मध्ये आखण्यात आलेल्या नवीन शैक्षणिक धोरणात प्रौढ शिक्षणाला महत्त्व देण्यात आले व कार्यात्मक साक्षरता वर्ग चालू करण्यात आले.

या साक्षरता चळवळीचा भार शासनाने प्रामुख्याने प्राथमिक शिक्षकांवर तोपविण्यात तोपविण्यांत आलेला होता. संशोधिका स्वतः एक मुख्याध्यापिका असल्याने या अभियानात सहभागी होताना ब-याच वैयक्तिक कामावर व्यावसायिक कामावर परिणाम होताना आढळून आले. याशिवाय अनेक ब-याच अडचणी दिसून आल्या म्हणून संशोधिकेला या संशोधनाव्दारे शिक्षकांना त्यांच्या दैनंदिन जीवनात व अध्यापनात कोणत्या समस्या आल्या याचा विचार करून त्यावर उपाय सुचविण्याच्यादृष्टीने संशोधिकेने हे संशोधन कार्य हाती घेतलेले आहे.

१.३ संशोधन अभ्यासाचे महत्त्व

शिक्षण हे मानवाच्या वैयक्तिक विकासाचे व सामाजिक विकासाचे अत्यंत प्रभावी माध्यम आहे. शिक्षणामुळेच माणसाचा आत्मविश्वास जागा होतो. तो स्वावलंबी बनतो. त्याला वैयक्तिक आणि सामाजिक प्रश्नांचे भान व आकलन होऊ शकते. त्याला स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय या मानवी मूल्यांची जाणीव होते. समाजाच्या विविध क्षेत्रातील विषमता, पारतंत्र्य व अन्याय या संबंधी त्याच्या मनात चीड निर्माण होते म्हणून प्रत्येकाने साक्षर बनणे गरजेचे आहे.

ज्या देशात निरक्षरतेचे प्रमाण जास्त आहे ते देश मागासलेले आहेत. तेथील समाज अनिष्ट स्टीनी ग्रस्त, अंधश्रद्धाळू व प्रतिगामी असतो. राष्ट्रीय विकास कार्यात त्याचा सहभाग नसतो. तो जात, प्रांत, धर्म, संप्रदाय, उच्च-नीच, स्पर्शय, अस्पर्शय, स्त्री-पुरुष इत्यादी भेदाच्या भोव-यात सापडलेला असतो त्यामुळे गंभीर समस्या निर्माण होतात व विकास कार्यास खीळ बसते.

माणूस जर शिक्षला, साक्षर बनला, नवी नवी पुस्तके वाचू लागला तर समाजाकडे, राष्ट्रीय समस्यांकडे व जागतिक प्रश्नांकडे पाहण्याचा त्याचा दृष्टिकोन विशाल बनतो. स्वतःच्या अनुभवाने व पुस्तकी ज्ञानाने त्याला जीवनाचा अर्थ कळू लागतो. दैनंदिन व्यवहाराची स्वतःची कामे तो आत्मविश्वासाने करू लागतो. त्याला सभोवतालच्या उलाटालीचे नवीन व्यवसायाचे उद्योगधंद्याचे, नव्या संशोधनाचे, नव्या साधन साहित्याचे ज्ञान होईल. त्याला प्रगतीचा मार्ग सापडेल त्याची प्रगती

होईल. पर्यायाने समाजाची व राष्ट्राची प्रगती होईल. म्हणून प्रत्येक माणूस शिक्षला पाहिजे, साक्षर बनला पाहिजे म्हणून साक्षरता अभियान महत्वाचे आहे.

शिक्षणाचा विकासाशी संबंध जोडणे आवश्यक असून देशाचा विकास हा देशातील जनता साक्षर आहे की निरक्षर यावर अवलंबून आहे. समाजात परिवर्तन चव्चळीतून झालेले दिसून येते म्हणून साक्षरता ही चव्चळ झाली पाहिजे व झालेली आहे. आपल्या देशातील भयानक दारिद्र्य, अज्ञान व निरक्षरता याच्याविरुद्ध पुकारलेले हे सर्वांथनि लोकयुद्ध आहे. यातूनच अखंड शिक्षणारा समाज निर्माण करावयाचा आहे.

लोकशाहीत प्रौढ शिक्षणामागील भूमिका विविध स्वस्वाची असल्याचे दिसून येते.

१] वैयक्तिक विकास

२] व्यावसायिक विकास

३] देशाच्या सामाजिक आणि राजकीय जीवनात लोकांना सक्रीय सहभागी करून घेणे हेच या अभियानाचे खरे गमक आहे.

साक्षरतेमुळे परस्पर संपर्क वाढतो. स्वाभिमान, व्यक्तिगत प्रतिष्ठा सामाजिक न्याय मिळविण्यासाठी साक्षरतेचा उपयोग होतो. आत्मविश्वास वाढतो, न्याय व अन्याय याकडे पाहण्याची जाणीव होते. जागृती, सामर्थ्य आणि जीवन कौशल्य साधण्यासाठी साक्षरता आवश्यक आहे व ती सोलापूर शहरात अभियानाच्या स्वस्वात राबविली जात आहे.

या सदरद्वु संशोधनाचा उपयोग राज्य पातळीवर संशोधन करण्याकरिता विशिष्ट क्षेत्रातील तज्ज्ञ व्यक्तींना, सामाजिक संस्थाना, स्वयंसेवी संघटनांना, साक्षरता चळवळ राबविणा-याना होणार आहे. याशिवाय निरक्षर व्यक्तीस याचा जास्त फायदा होणार आहे.

१.४ संशोधन समस्येचे शीर्षक

"सोलापूर शहर साक्षरता अभियानात शिक्षकांना सदर कार्य करताना येणा-या समस्यांचा अभ्यास करून त्यावर उपाय सुचविणे."

१.५ महत्त्वाच्या संज्ञांच्या व्याख्या

१] सोलापूर शहर

सोलापूर महानगरपालिकेच्या हद्दीत येणारा भाग.

२] साक्षरता अभियान

महाराष्ट्र शासनाने सन १९९६-९७ हे वर्ष साक्षरता वर्ष म्हणून घोषित केले. संपूर्ण जिल्हास्तरावर ही योजना राबविण्यासाठी जो आराखडा तयार केला आहे तो आराखडा म्हणजे "साक्षरता अभियान".

३] एक ते तीन विभाग

सोलापूर शहरात एकूण ८७ वार्ड्स असून त्या वार्डांची विभागणी एक ते दहा विभागात केलेली आहे, त्यापैकी एक ते तीन या विभागाचा विचार संशोधनात केला जाणार आहे.

४] शिक्षक

साक्षरता अभियानात प्रत्यक्ष काम स्विकारलेले शिक्षक.

५] निरक्षर

ज्यांना लिहता-वाचता येत नाही अशा पंधरा ते पस्तीस वयोगटातील व्यक्ती.

१.६ संशोधनाची उद्दिष्टे

संशोधनेने संशोधन करण्यापूर्वी संशोधनाची पुढीलप्रमाणे उद्दिष्टे निश्चित केलेली आहेत.

- १] साक्षरता अभियाचाचे कार्य करताना शिक्षकांना येणा-या वैयक्तिक अडचणींचा अभ्यास करणे.
- २] शिक्षकांच्या व्यावसायिक अडचणींचा अभ्यास करणे.
- ३] प्रत्यक्ष साक्षरता अभियानांतर्गत कार्य करताना येणा-या अडचणींचा अभ्यास करणे.
- ४] या कार्यात येणा-या अडचणींवर उपाय सुचविणे.

१.७ संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा

अ] व्याप्ती

या संशोधनाचा उपयोग राज्य सरकार, जिल्हा, तालुका स्तरावर प्रौढ शिक्षण वर्ग चालविताना होणार आहे. याशिवाय स्वयंसेवी संघटना, तज्ज्ञ व्यक्ती, अभ्यासक्रम राबविताना स्वयंसेवकांना, प्रौढ शिक्षण कार्यक्रमाचे स्वस्म ठरविताना होणार आहे. बहुजन समाजाची ही मोहीम असल्याने तिचे नियोजन व आखणी दर्जेदार करून यशस्वी अंमलबजावणी करण्याच्या पूर्वतयारी संबंधीचा विचार यात करण्यात आलेला आहे.

ब] मर्यादा

सोलापूर शहरात एकूण ८७ वार्ड्स असून त्याची साक्षरता अभियानाच्या सोयीकरिता एक ते दहा विभागात विभागणी केलेली आहे.

संशोधिका या संशोधनात पहिल्या तीन विभागातील प्राथमिक शाळेतील शिक्षकांना या अभियानांतर्गत कार्य करतांना आलेल्या अडचणींचा अभ्यास करणार आहे. त्यात अनुदानित व विनाअनुदानित अशा सर्व प्राथमिक शाळांतील या अभियानात काम करणा-या शिक्षकांच्या अडचणीचा अभ्यास करण्यात आला आहे, त्यापुरतेच हे संशोधन कार्य केलेले आहे. या संबंधात संशोधिकेने प्रयत्नपूर्वक काही उपाय ही सुचविलेले आहेत.